

# ΤΑ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑΝ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΥΠΟ

ΘΕΜ. Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ

Ἡ προκειμένη εἰσαγωγή εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου δὲν ἔχει γραφῇ μὲ τὴν πρόθεσιν νὰ δημοσιευθῇ ὡς πραγματεία πρωτότυπος. Τοῦναντίον ἐγράφη μὲ τὴν προσπάθειαν ν' ἀποτελέσῃ τὸ σύντομον συμπέρασμα εἰς ὃ ἀπολήγει ἐν τῷ συστήματι τῆς ἰδεοκρατίας ἡ θεωρία τῆς χρονικῆς ἐνεργείας τοῦ δικαίου. Τὶ σημαίνει ἄλλως τε πρωτοτυπία; Πρωτοτυπία κατέληξε νὰ σημαίνῃ τὴν ὑπὸ οἰανδήποτε βεβιασμένην καὶ ἄσχετον μὲ τὸ περιεχόμενον μορφήν, καινοφανῆ συσσωρευσιν στοιχείων ἀνεκάθεν δεδομένων, ἐπὶ τῷ σκοπῷ νὰ ἐμφανισθῇ προσωπικωτέρα ἢ ἐργασία τῆς συγκεντρώσεώς των καὶ ἀξία μεγαλυτέρου ἐπαίνου ἢ καὶ μεγαλυτέρας ἀμοιβῆς. Εἶναι τῇ ἀληθείᾳ «πρωτότυπον» αὐτὸ τὸ ἦθος, τοῦλάχιστον δι' ὅσους ἐδιδάχθησαν ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῆς ἰδέας, τῆς ἰδέας ἡ ὁποία διαρκῶς ὀλοκληροῦται ἀλλὰ δὲν ἔχει ποτὲ γεννηθῆ, ὅτι τίποτε δὲν εἶνε νέον, ἀλλ' ὅτι συντιθεμένων τῶν θέσεων καὶ τῶν ἀντιθέσεων θναιρεῖται εἰς νέας μορφὰς τὸ ἀνεκάθεν ὑπάρχον. Ἡ ἀλήθεια δὲν εἶνε προσωπική. Μόνον ἡ κατεύθυνσις καὶ ὁ τρόπος τῆς ἐρεῦνης ἔχει χαρακτῆρα προσωπικόν. Ἄρα ἡ δημιουργικὴ δύναμις τῆς διανοίας ἐνὸς ἀνθρώπου ἔγκειται μόνον εἰς τὴν ἰκανότητα νὰ ναιρῇ τὴν θέσιν καὶ τὴν ἀντίθεσιν εἰς ἀπολύτως οὐσιαστικὴν σύνθεσιν, ὅτι δὲ νοεῖται σήμερον ὡς πρωτοτυπία εἶνε παραφθορὰ τῆς ἐννοίας ταύτης. Τούτου ἡ συνείδησις ἀντιτίθεται εἰς τὴν πεφυσημένην καὶ ἀκατανόητον ἀξίωσιν τῆς πρωτοτυπίας, ὡς αὕτη διατυποῦται σήμερον. Ὅταν ἴσως ὁμοῦ μὲ τὸν ἰδιοτελεῖ ἐγωϊσμὸν τὸν διακρίνοντα τὴν ἐποχὴν μας, τὸν ἐγωϊσμὸν τὸν ἄσχετον μὲ τὸν ἀνώτερον ἀνθρώπινον ἐγωϊσμὸν, τὸν ἀπρόσωπον καὶ ἀνιδιοτελεῖ, τὸν ἀποτελοῦντα πολῦτιμον ἀρετῆν,

χαθῆ καὶ αὐτὸ τὸ σύμπτωμά του, θὰ φανῆ μία ἐκ τῶν τερατωδεστέρων ἐκδηλώσεων τοῦ XIX καὶ τοῦ XX αἰῶνος, ἡ μανία τῆς πρωτοτυπίας. Καὶ ὅταν ἀπαλλαγῆ καὶ πάλιν ἡ λέξις «πρωτοτυπία» ὄλου τοῦ βάρους τῆς παρεφθαρμένης ἐννοίας, θὰ εἶνε καὶ πάλιν δυνατόν νὰ χρησιμοποιηθῆ ἄνευ παρεξηγήσεως, ὡς χαρακτηριστικὸν τῆς σπουδαιότερας ιδιότητος τῆς ἰδέας αὐτῆς καθ' ἑαυτήν, ὡς πρὸς πᾶσαν ἔκφρασίν της, ἥτοι τῆς ἀληθοῦς πρωτοτυπίας, ἡ ὁποία δὲν εἶναι ποτέ ιδιότης τοῦ ἐρευνητοῦ ἀλλὰ τῆς ἀνευρισκομένης ἰδέας.

Τὴν πρωτότυπον ἀληθῶς ἰδέαν τοῦ δικαίου τείνει καὶ ζητῆ νὰ συλλάβῃ ὁ ἀνθρώπινος νοῦς διὰ τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου.

\*  
\* \*

Καὶ πρῶτον εἶνε ἡ ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου ἐπιστήμη νομικὴ καὶ γενικώτερον εἶναι ἡ ἱστορία μιᾶς εἰδικῆς ἐπιστήμης τμῆμα τῆς ἐπιστήμης ταύτης ἢ τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης; Τὰ ἐπιστημονικὰ προβλήματα τῆς ἱστορίας ἐν γένει εἶναι καὶ τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου προβλήματα, οὐχὶ ἐν τῇ γενικότητι αὐτῶν, ἀλλ' ὡς εἰδικῶς ὑπάρχουσιν ἐν σχέσει πρὸς τὸ δεδομένον ἀντικείμενον, ἥτοι τὸ δίκαιον. Ἡ εἰδίκευσις τοῦ προβλήματος ἀπαιτεῖ μιάν εἰδίκευσιν τῆς λύσεως αὐτοῦ. Ἄλλ' ἐκ τῆς εἰδικεύσεως οὐδεμία οὐσιαστικὴ μετατροπὴ ἐπέρχεται, τῆς εἰδικευομένης ἐπιστήμης παραμενούσης εἰς τὸ αὐτὸ γένος. Καὶ ἡ ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου δὲν εἶνε νομικὴ, ἀλλ' εἰδικὴ ἱστορικὴ ἐπιστήμη.

Ἡ ἱστορία τοῦ δικαίου εἶνε ἱστορία μερικὴ καὶ ὅταν ἀκόμη οὐδὲν ὄριον τοπικὸν ἢ χρονικὸν ἔχει περὶ τὸ ἀντικείμενον αὐτῆς, διότι δὲν ἐξετάζει οὐδὲν εἰμὴ τὸ δίκαιον. Ἡ ἱστορία τοῦ δικαίου, λαμβανομένη ἀπολύτως, εἶναι μέρος τῆς γενικῆς ἱστορίας καὶ εἴτε πράγματι συμβαίνει τοῦτο, εἴτε ὄχι, δέον ν' ἀποτελῆ δυνάμει μέρος τῆς γενικῆς ἱστορίας, δηλαδὴ δέον νὰ εἶναι δυνατὴ καὶ ταύτης ἢ παράθεσις μεταξὺ ὅλων τῶν ἄλλων μερικῶν ἱστοριῶν τῶν συναποτελουσῶν τὴν παγκόσμιον ἱστορίαν. Τότε μόνον πρόκειται ἀληθῆς, ἱστορία.

\*  
\* \*

Ἡ πρὸς τὴν γενικὴν ἱστορίαν σχέσις τῆς εἰδικῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου εἶναι ἀνάλογος τῆς εἰδικεύσεως. Ἡ εἰδίκευσις τῆς ἱστορίας

τοῦ δικαίου δύο κατευθύνσεις ἐνδέχεται νὰ ἔχη. Τὴν κατεύθυνσιν τοῦ κατὰ τόπον καὶ χρόνον περιορισμοῦ καὶ τὴν κατεύθυνσιν τοῦ κατ' ἔννοιαν περιορισμοῦ. Ὁ κατὰ τόπον ἢ χρόνον περιορισμὸς δὲν ἐμποδίζει τὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου νὰ ἔχη ὀλόκληρον τὸ δίκαιον ὡς ἀντικείμενον, θεωρίας καὶ θεσμοὺς μιᾶς ἢ πολλῶν ἐποχῶν μιᾶς ἢ πολλῶν χωρῶν. Καὶ ὁ συνδυασμὸς τοῦ τοπικοῦ καὶ χρονικοῦ περιορισμοῦ ἐπιτρέπει τὸ ἀντικείμενον τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου νὰ εἶναι ὀλόκληρον τὸ δίκαιον. Ἀλλὰ τοῦναντίον ἢ κατ' ἔννοιαν εἰδίκευσις τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου ἔχει τὸ νόημα τοῦ περιορισμοῦ ἐπὶ συνόλου θεσμῶν ἀποτελούντων ἐνότητα ἢ θεωριῶν ἀποτελουσῶν ἐνότητα ἢ ἐπὶ ἐνὸς θεσμοῦ ἢ μιᾶς θεωρίας. Εἶναι δυνατὸν ἐν τέλει ὁ συνδυασμὸς τοῦ περιορισμοῦ κατὰ χρόνον ἢ κατὰ τόπον ἢ καὶ ἀμφοτέρων μετὰ τοῦ κατ' ἔννοιαν περιορισμοῦ.

Ἡ ἱστορία τοῦ δικαίου ἢ κατὰ τόπον εἰδικευθεῖσα, ἀλλ' οὐχὶ κατὰ χρόνον καὶ οὐχὶ κατ' ἔννοιαν, ἔχει τὴν σπουδαιότητα τοῦ λαοῦ, ἐνδεχομένως τοῦ ἔθνους, ἐφ' οὗ περιώρισε τὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου ὁ τοπικὸς αὐτῆς περιορισμὸς. Ὅσον ἐναργέστερον εἰσέρχεται ὁ λαὸς οὗτος εἰς τὴν παγκόσμιον συνεργίαν τοσοῦτον εἶναι κοσμοϊστορικῶς σπουδαιότερον καὶ τοσοῦτον ἐνδιαφερωτέρον εἶνε καὶ τοῦ δικαίου ὅπερ διεμόρφωσεν ἢ γνῶσις. Ὅσον ὅμως ὁ λαὸς ἢ τὸ ἔθνος τοῦτο ἀπέχει τῆς παγκοσμίου συνεργίας, τοσοῦτον ἢ σπουδαιότης αὐτοῦ ἢ κοσμοϊστορικὴ μειοῦται καὶ τοσοῦτον μειοῦται τὸ κοσμοϊστορικὸν ἐνδιαφέρον διὰ τὴν γνῶσιν τοῦ δικαίου ὅπερ διεμόρφωσεν. Ἐνδεχόμενον εἶναι λαὸς ἢ ἔθνος ἀποσχὸν τῆς συνεργίας μετὰ τοῦ ἄλλου κόσμου νὰ ἔχη κατ' ἰδίαν ἐξυψώσῃ ἑαυτό. Ἀλλὰ ἀποκλείεται παντελῶς λαὸς ἢ ἔθνος ἀποσχὸν τῆς παγκοσμίου συνεργίας νὰ ἔχη κοσμοϊστορικὴν σπουδαιότητα. Καὶ οἱ λαοὶ καὶ τὰ ἔθνη τὰ κατ' ἰδίαν ἐξυψωθέντα τόσῃν ἔχουσι κοσμοϊστορικὴν σπουδαιότητα, ὅσην ἢ γνῶσις τῆς ἱστορίας αὐτῶν ἢ παγκόσμιος.

Ἡ κατὰ τόπον εἰδικευθεῖσα ἱστορία τοῦ δικαίου ἔχει τὴν σπουδαιότητα τοῦ ἐνὸς λαοῦ ἢ τῶν πολλῶν ἐθνῶν τῶν κατοικισάντων τὴν χώραν ἐφ' ἧς περιώρισε τὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου ἢ κατὰ τόπον εἰδίκευσις αὐτῆς. Ἀρὰ γε ὅμως ἀφ' οὗ θεωρεῖται ὡς ἀντικείμενον τὸ δίκαιον καὶ ἢ τοῦ δικαίου γνῶσις πολλῶν ἐθνῶν καὶ πολλῶν λαῶν,

πρόκειται τότε πράγματι μία ιστορία ἔχουσα ἀντικειμενικὴν ἐνότητα ἢ πρόκεινται πολλαὶ ιστορίαι, τόσαι ὅσοι οἱ λαοὶ καὶ τὰ ἔθνη τὰ κατοικίσαντα τὴν ὀρίζουσαν χώραν; Μία ιστορία πρόκειται καθ' ὅσον μόνον αἱ πράξεις τῶν ἔθνῶν καὶ τῶν λαῶν τῶν κατοικισάντων τὴν ὀρίζουσαν χώραν συνεχόνται, τῶν πράξεων τοῦ ἑνὸς ἔθνους ἀποτελουσῶν τὴν αἰτίαν τῶν ἐνεργειῶν ἄλλων ἔθνῶν ἐπὶ ταῦτῳ ἀλληλοδιαδόχως ἐλθόντων. Ἀλλὰ καὶ τοιαύτης αἰτιώδους συνεχείας ἐλλειπούσης εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρχη οὐσιαστικὴ συνέχεια, συνέχεια νοηματικὴ δηλαδή τῶν ἔθνῶν καὶ τῶν λαῶν τῶν ὑπὸ τοὺς αὐτοὺς φυσικοὺς ὄρους διαβιωσάντων. Παράδειγμα τοιαύτης φυσικῆς ἐπιδράσεως δίδει πρὸ παντὸς ἡ ἐλληνικὴ γῆ. Πισρὰ τὰς ἀλλεπαλλήλους εἰσβολὰς ἡ ἐλληνικὴ χώρα κατοικεῖται πάντοτε ὑπὸ ἐλλήνων καὶ τοῦτο διότι μετὰ τῆς ἀφομοιωτικῆς δυνάμεως τῶν ἐλλήνων, συνήργει πάντοτε καὶ ἡ φυσικὴ ἐπίδρασις. Μόνον ὁ Falmerayer δὲν ἠδυνήθη νὰ κατανοήσῃ τοῦτο. Τοῦτο ἀνάγεται εἰς τὸ γεγονὸς αὐτὸ τῆς ἐν μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ χώρῃ διαβιώσεως. Ἡ φυσικὴ ἐπίδρασις εἶνε γενικὴ καὶ ἀδιάκοπος. Ὁ βίος καὶ ἰδίως ὁ τοῦ βίου προσπορισμὸς καὶ ἡ διάπλασις τοῦ μυθικοῦ καὶ τοῦ θείου κόσμου ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν σχέσιν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν φύσιν. Τὸ δίκαιον, ὡς ἐνέργεια κοινωνικὴ, αἰτία καὶ ἀποτέλεσμα δηλαδή μιᾶς πολυπλόκου κοινωνικῆς συνεργείας, ἐν μέτρῳ ἐξαρτᾶται τόσον ἐκ τῶν βιωτικῶν ὄρων, οὓς τελειωτικῶς ρυθμίζει, ὅσον καὶ ἐκ τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως τῆς κατευθυνούσης αὐτὸ κατ' ἀρχάς. Καὶ ναὶ μὲν ἡ φυσικὴ ἐπίδρασις εἶναι διάφορος ἐκάστοτε, ἀνάλογος τοῦ θεωροῦντος συνειδότης. Ἀλλὰ τὰ συνειδότα ὁμοειθῶν ἢ ὁμοταγῶν ὁμοιάζουσιν· ἐν γένει δὲ τὰ ἀνθρώπινα συνειδότα ὁμοιάζουσι. Διὰ τοῦτο ἡ ἐπίδρασις τῆς φύσεως τόπου τινὸς ὁμοιάζει παρὰ τὰς ἀλλαγὰς τῶν κατοικουσῶν τὸν τόπον ἀνθρωπίνων γενεῶν. Ἀλλὰ προϊούσης τῆς ὑπερνικήσεως τῆς φύσεως ἡ ἐπίδρασις τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος μειοῦται ὀλοέν.

\*  
\* \*

Ἡ ιστορία τοῦ δικαίου ἐν γένει, ἀφ' ἑνὸς διαιρεῖται εἰς ιστορίαν ἀφορῶσαν τὰ νομικὰ δόγματα, ἀφ' ἑτέρου εἰς ιστορίαν ἀφορῶσαν τοὺς πολιτειακοὺς θεσμούς. Ἡ διάκρισις αὕτη δὲν εἶνε ἀπὸς

λυτος, διότι ἡ ἔννοια τοῦ θεσμοῦ δὲν εἶνε ἀποκλειστικῶς ἀντίθετος τῆς ἔννοιᾳς τοῦ δόγματος. Τὸ δόγμα εἶνε μία δεοντολογικὴ σειρά συλλογισμῶν ἀλληλεχομένων. Ὁ θεσμὸς εἶνε ἡ ἐνέργεια τῆς πολιτειακῆς βουλήσεως, ἡ περιεχόμενον ἔχουσα ἀλληλεχόμενον δεοντολογικὸν συλλογισμόν ἢτοι πρόσταγμα, μηδενὸς θεσμοῦ ὄντος νοητοῦ, ἄνευ δογματικῆς βάσεως. Βούλησις ἄνευ περιεχομένου εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑπάρξῃ. Κατ' ἀκολουθίαν ἡ ἱστορία τῶν δογμάτων περιλαμβάνει καὶ τῶν θεσμῶν ἐν μέρει τὴν ἱστορίαν, ἐν ᾧ τοῦναντίον ἡ ἱστορία τῶν θεσμῶν περιλαμβάνει καὶ μερικὴν ἱστορίαν τῶν δογμάτων, δηλαδή μόνον ἐκείνων τῶν δογμάτων ὅσα προσέλαβον ἰσχὺν πολιτειακὴν.

Εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν δογμάτων ἰδιάζει ἡ λογικὴ καὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν θεσμῶν ἡ πραγματικὴ ψυχολογικὴ ἀλληλουχία. Ἡ διάκρισις τῆς λογικῆς ἀπὸ τῆς ψυχολογικῆς ἀλληλουχίας εἶναι οὐχὶ ἀπόλυτος, ἀλλὰ σχετικὴ διάκρισις. Ἐκάστοτε πρόκειται ἀλληλουχία, ἀλλὰ κατ' οὐσίαν διάφορος. Ἡ λογικὴ ἀναγκαιότης εἶνε ἀπόλυτος καὶ συνεπῶς ἀμετάβλητος, ἡ αἰτιώδης ψυχολογικὴ σχέσις ἀντιθέτως σχετικὴ καὶ συνεπῶς μεταβλητή.

Ἰδιάζει δὲ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν θεσμῶν ἡ ψυχολογικὴ ἀλληλουχία, διότι δημιουργοὶ τῶν θεσμῶν εἶναι τὰ ἔθνη καὶ αἱ τὴν ἐξουσίαν ἔχουσαι ομάδες ἢ τὰ ἔχοντα τὴν ἐξουσίαν ἄτομα. Ἀλλὰ τὸ ἔθνος, ὡς σύστασις συνολικὴ, φορεὺς ἀφ' ἑνὸς παραδόσεων ἱστορικῶν, δημιουργὸς ἀφ' ἑτέρου δυνάμεων ἀλληλοσυγκρουομένων, κινουμένων ἀπὸ ἀντίθετα συμφέροντα εἶναι πολλάκις ἐπιρρεπὲς εἰς ἐνεργείας ἀλόγους ἢ καὶ παραλόγους. Ὁμοίως ἡ ἐξουσιάζουσα ὁμάς δὲν ἐνεργεῖ εἰμὴ ὡς σύστασις συνολικὴ καὶ ὑπόκειται εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ ἐνεργῇ πολλάκις ἀνομοίως· τὰ δὲ ἄτομα, ἐφ' ὅσον καὶ καθ' ὅσον δὲν πρόκεινται «ἄνδρες βασιλικοί», ὑφίστανται τὴν ἐπίδρασιν τοῦ περιβάλλοντος· ἐν πολλοῖς δ' ἐνεργοῦσιν ἰδιοτελῶς.

Διὰ νὰ τεθῇ νόμος ἀρκεῖ δύναμις. Ἀντιθέτως ὁ δογματικὸς δέον νὰ σχηματίσῃ ἀναγκαίως ἀλληλεχομένην σειράν συλλογισμῶν, ἧς τὸ κῦρος τὸ λογικὸν πάλιν θέλει κριθῆ ἐν ἀλληλουχίᾳ συλλογισμῶν. Πρὸς τούτοις ὁ δογματικὸς, τιθέμενος σκοπὸν τινα, ἐργάζεται πρὸς ἐξεύρεσιν τῶν μέσων τῶν ἀγόντων εἰς τὸ τέλος τοῦτο. Ἐν πολλοῖς ἐργάζονται

καὶ οἱ νομοθέται ὁμοίως. Ἄλλ' ὑφίστανται διαρκῶς τὴν πίεσιν παροδικῶν ἀπαιτήσεων, μετερχόμενοι ἔνεκα τούτου μέσα πολλάκις ἀντίθετα πρὸς τὸν τεθέντα σκοπὸν. Ἐν τέλει ὅμως οἱ θεσμοὶ ἀκολουθοῦν τὸ δόγμα.

Ἀντιθέτως ὁ δογματικὸς ἐξ ἀρχῆς δύναται νὰ ἐργασθῆ ἑλεύθερος τοιούτων περιορισμῶν. Καὶ διὰ τοῦτο ἡ ἱστορία τῶν δογμάτων τείνει νὰ λάβῃ μορφήν λογικῆς προόδου. Ἀληθεστέρα ὅμως καθίσταται ἡ ἱστορία τοῦ δικαίου, ὅταν ἐπιτυγχάνει νὰ συνενώσῃ τὴν ἱστορίαν τῶν δογμάτων καὶ τῶν θεσμῶν τὰ ὁποῖα τελοῦν εἰς τὴν πραγματικότητα ἐν ἀλληλεπιδράσει.

\*  
\* \*

Ὅτι ὅμως ἡ ἀλληλουχία τῶν θεσμῶν ἔγκειται εἰς τὸν αἰτιώδη δεσμὸν τὸν συνενοῦντα ἕκαστον ἐξ αὐτῶν ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ προηγουμένου του καὶ ὡς αἰτίαν τοῦ ἐπομένου του θεσμοῦ, δὲν ἔχει ὡς συνέπειαν τὴν ὑπαρξιν ἱστορικοῦ νόμου διέποντος τὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου, ὅπως διέπει τὰ σώματα ὁ νόμος τῆς ἔλξεως, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποίου δυνατόν εἶναι νὰ γίνῃ πρόβλεψις ἀλάνθαστος. Διότι ἐὰν ὁ φυσικὸς νόμος, ὡς ἔννοια, δυατυπωθῆ σχηματικῶς ὡς ἑξῆς:  $A + B + \Gamma + \Delta = E$ , θὰ ὑπάρχῃ προκειμένου περὶ τοῦ δικαίου πάντοτε τὸ  $\Delta$  ὡς στοιχεῖον ἐνσυνειδήτως βουλευτικόν, ἑλεύθερον δηλαδή, καὶ τὸ στοιχεῖον αὐτὸ δὲν εἶνε δυνατόν νὰ ὑπολογισθῆ. Βεβαίως ἐκ τῶν ὑστέρων, ὅποταν τὸ ἑλεύθερον βουλευτικὸν στοιχεῖον ἔχει καθορίσει πλὴν ἑαυτοῦ, ἐνδέχεται ὁ τυχαῖος ἱστορικὸς νὰ πείσῃ μόνος ἑαυτὸν ὅτι κατ' ἀνάγκην, μέχρι λεπτομερείας ὀριζομένην, ἦτο ἀδύνατον νὰ γίνῃ ἄλλως. Δύναται, μάλιστα νὰ πράξῃ τοῦτο ἀδιστακτῶς, ἀφ' οὗ τὰ γενόμενα δὲν μεταβάλλονται καὶ δὲν ὑπάρχει φόβος ἢ προφητικῆς του δύναμις νὰ διαψευσθῆ. Πάντως ὅμως τοιούτου εἴδους ἱστορικοὶ στεροῦνται σοβαρότητος καὶ δὲν εἶναι ὀρθὸν ν' ἀσχολῆται κανεὶς ἐπὶ πολὺ μὲ τὰ ἔργα των.

\*  
\* \*

Πάντως πρὸς τὴν ἱστορίαν τῶν δογμάτων οὐδεμίαν ἔχει σχέσηιν ἡ δογματικὴ τοῦ δικαίου. Ἡ δογματικὴ τοῦ δικαίου διαφέρει κατὰ τὴν κυρίαν αὐτῆς ἀρχὴν ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου καὶ εἰδικῶς

ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῶν περὶ δικαίου δογμάτων, ἐπειδὴ τῆς ἱστορίας ἢ διαρκῆς ὑπόθεσις εἶνε τὸ γίνεσθαι, ἐνῶ τοῦ δόγματος ὑπόθεσις εἶναι στατική τοῦ ἀντικειμένου κατάστασις. Τὸ δίκαιον εἶναι, ἀλλὰ διὰ νὰ εἶναι διαρκῶς γίνεται. Καὶ ἡ θεωρία τοῦ εἶναι καὶ ἡ θεωρία τοῦ γίνεσθαι, ἱστορία καὶ δογματική τοῦ δικαίου, διαφέρουσιν ἀφ' οὗ τὸ εἶναι καὶ τὸ γίνεσθαι εἶναι διάφορα μεταξύ των. Ἡ ἀνάλυσις τῆς συνεχοῦς παραστάσεως τοῦ «γίνεσθαι» εἰς ἀπειράριθμα ἐπάλληλα «εἶναι» δὲν ἀναιρεῖ τὴν ἀντίθεσιν, ἀλλὰ περιορίζει τὴν γνῶσιν καὶ συγκαλύπτει τὸ πρόβλημα τῆς δημιουργίας τοῦ δικαίου. Ἡ ἀνάλυσις τοῦ «γίνεσθαι» εἰς ἀπειράριθμα ἐπάλληλα «εἶναι» δὲν εἶναι τῆ ἀληθείας τοῦ γίνεσθαι ἢ ἀνάλυσις ἀλλὰ παράθεσις ὁμοειδῶν παραστάσεων. Καὶ μεταξύ οἵασδήποτε τῶν παραστάσεων τῶν ἀποτελουσῶν τὴν ὑποθετικὴν ταύτην ἀνάλυσιν μέχρι τῆς ἐπομένης μένει κενὸν διάστημα πληρούμενον δι' ἑνὸς ἐλαχίστου ἔστω γίνεσθαι, ὅπερ ἀπομένει καὶ πάλιν ἀνεξήγητον, πολλαπλασιαζομένου μόνον τοῦ βασικοῦ προβλήματος. Διὰ τοῦτο δὲν ἀποτελεῖ πράγματι ἔρευναν ἱστορικὴν ἢ κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν δογματικὴ παράταξις τοῦ ἰσχύσαντος ἐκάστοτε δικαίου. Ὁ δογματικὸς στατικὴν ὅπως ἔχει τὴν ἀντίληψιν δὲν ἐνδιαφέρεται διὰ τὴν δύναμιν τοῦ δικαίου· ὁρίζει τὸ τί ἐστὶ δίκαιον, ἀδιαφορεῖ δὲ διὰ τὸν λόγον τῆς μεταβολῆς αὐτῆς καθ' ἑαυτήν, διότι τὸ «τί ἐστὶ» τοῦ δογματικοῦ δὲν ἔχει, ἐν ᾧ τὸ «τί γίνεται» τοῦ ἱστορικοῦ κατέχει χρονικὴν ἔκτασιν. Τοῦτο βεβαίως δὲν σημαίνει ὅτι τὸ «εἶναι» τοῦ δογματικοῦ κεῖται πέραν τοῦ χρόνου, ἀλλ' ὅτι ἀποτελεῖ θεωρητικὴν τῆς παρόδου τοῦ χρόνου τομὴν, ὅπως καὶ τὰ σημεῖα ἐν γένει, τὰ σημεῖα τῆς θλάσεως π. χ. οἵασδήποτε τεθλασμένης οὐδεμίαν ἔχουσι χωρικὴν ἔκτασιν, κεῖνται ὅμως ἐν τῷ χώρῳ καὶ διὲν ἐπ' εὐθείας, ἧς ἀποτελοῦσι τομὴν.

\*  
\* \*

Ὡς πρὸς τὸ πρόβλημα τοῦ πῶς δημιουργεῖται τὸ δίκαιον προέχουν, ἀπὸ ἀπόψεως ἐπικαιρότητος, δύο προβλήματα, τὸ πρόβλημα τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ καὶ τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως ἀτόμου καὶ κοινωνίας, διαρκῶς ἀποτελοῦντα τὸν ἐφιάλτην τοῦ ἱστορικοῦ τοῦ δικαίου. Κακῶς ὅμως, ἐπειδὴ δὲν εἶναι πράγματι προβλήματα.

\*  
\* \*

Τὸ ἄτομον καὶ ἡ κοινωνία ἄλλοτε μὲν συνεργουῖσιν ἄλλοτε δὲ ἀντενεργοῦσι. Οἱ θεωρητικοὶ τῆς ἱστορίας διαιρούμενοι ὡς πρὸς τοῦτο, οἱ μὲν ὀρίζουσι τὰ συνολικὰ γεγονότα ὡς ἀποτελέσματα τῆς ἀτομικῆς ἐνεργείας, οἱ δὲ τὴν προσωπικότητα τῶν ἀτόμων ὡς ἀποτέλεσμα τῆς κοινωνικῆς ἐνεργείας. Οὕτω καὶ ὡς πρὸς τὸ δίκαιον. Ἄλλὰ τὸ πρόβλημα κατὰ λόγον αὐταναιρεῖται. Ἐν τέλει οὐδὲ ἡ ἀποτελεσματικότης τῆς ἀτομικῆς ἐνεργείας μηδὲ ἡ ὀριστικὴ τῆς κοινωνίας ὑπαρξίς ἀμφισβητοῦνται. Ἀπόδειξιν ἀποτελεῖ ἡ νομοθεσία τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ δὴ ὁ Πανδέκτης. Τὸ *ius vetus* ἔργον χρόνου μακροῦ καὶ τῆς διανοίας πολλῶν ἀνθρώπων εἶναι ἀναμφισβήτητον ἀποτέλεσμα τῆς ἀδιακόπου κοινωνικῆς ἐνεργείας. Ἄλλὰ τὸ μέτρον καθ' ὃ παρελήφθησαν τὰ περιττὰ καὶ ἀπηρχαιωμένα, συνεπληρώθησαν τὰ ἐλλείποντα καὶ ἀντικατεστάθησαν τὰ ἀσυμβίβαστα στοιχεία τῆς νομοθεσίας ἀπετέλεσε συνάμα καὶ τὴν διατύπωσιν τῆς αὐτοκρατορικῆς προσωπικότητος τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Καὶ τὸ πρόβλημα μετατρέπεται κατ' ἀνάγκην εἰς ζήτημα προτεραιότητος. Ἄλλὰ ζήτημα προτεραιότητος προκειμένου περὶ αἰτιώδους σχέσεως, οἷα εἶναι ἡ τῆς ἀτομικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς ἐνεργείας σχέσις, εἶναι ζήτημα μάταιον, διότι πᾶσα αἰτιώδης σχέσις καθίσταται διὰ τῆς ἀναλύσεως ἀτέρμων καὶ ἐν περιορισμένῳ ἔτι χρόνῳ, τῶν διαφόρων ἀτομικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐκφάνσεων ἀλλεπαλλήλως ἀλληλεπιδρωμένων. Ἡ σειρά τῆς ἀλληλεπιδράσεως, ἀρχομένη ἀπὸ ἀρχαιοτάτου χρόνου ἐξικνεῖται μέχρι τοῦ παρόντος καὶ τείνει πρὸς τὸ μέλλον· καὶ μόνον ἡ ἀδύνατος ἀνυπαρξία τῶν ἀτόμων ἢ τῆς κοινωνίας δύναται νὰ ἔχη ὡς ἀποτέλεσμα τὴν διακοπὴν τῆς ἀλληλεπιδράσεως ταύτης.

Ὁ «ἱστορικὸς ὕλισμός» δὲν ἐξηγεῖ οὐδὲ καθορίζει τὸ νόημα τοῦ δικαίου ἀλλὰ διακαθορίζει κατὰ τὸ ὕλικόν αὐτοῦ μέτρον τὸν ἐκάστοτε παράγοντα τὸ δίκαιον. Καὶ τὸ νόημα τοῦ δικαίου δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διακαθορίσῃ ὁ ἱστορικὸς ὕλισμός διότι τὸ μὲν νόημα δὲν ἔχει αἰτίαν, ἀλλὰ λόγον, ὁ δὲ ἱστορικὸς ὕλισμός ἐξαντλεῖται διὰ τῆς αἰτίας, ἣτις ἀποκλείεται τῆς θεωρίας τοῦ νοήματος περιοριζομένη ἐν τῇ θεωρίᾳ τῆς ἐν χρόνῳ καὶ τόπῳ κειμένης ὕλης. Ἡ ἐν Ἑλλάδι



νομική ἀνυπαρξία νόμου ποινικοῦ, ἐπιβαρυντικὴν ἰσχὺν ἀναδρομικῶς αἰτοῦντος, παρὰ τὸν συνταγματικὸν ἀποκλεισμὸν τῆς τοιαύτης ποινικῆς ἀναδρομικότητος, κατὰ τὰ ἀρθρ. 6 τοῦ 1844, 7 § 2 τοῦ 1862 καὶ 8 τοῦ ἰσχύοντος Συντάγματος, εἶναι κατὰ τὸν ἱστορικὸν ὕλισμὸν ἀνεξήγητος καὶ τοῦτο διότι τὸ νόημα εἰδικοῦ νόμου ἀναδρομικῶς τὴν ποινὴν τοῦ θανάτου παντὶ καταχραστῇ δημοσίου χρήματος ἐπιβάλλοντος, προϋποτίθησι συνταγματικὴν ἀρχήν, καθ' ἣν ἡ ἀναδρομικὴ ἐπιβολὴ ποινῆς ἐπιτρέπεται. Ἄλλὰ τὸ ἀρθρ. 8 τοῦ συντάγματος ἀρνεῖται τοῦτο κατηγορηματικῶς καὶ ἀνεξαιρέτως. Ἄρα κατὰ λογικὴν ἀναγκαιότητα, οὐχὶ δ' ἔνεκεν αἰτιώδους συνεχείας ὁ εἰδικὸς νόμος εἶναι ἄκυρος καὶ τοῦτο διότι οὐδεμία ἐνδέχεται νὰ ἔχη αἰτιώδη σχέσιν ἢ ἀκυρότητος τοῦ νόμου τούτου ὡς καὶ οἰουδήποτε νόμου, τῆς ἀκυρότητος μὴ οὔσης αἰσθητῆς ἀλλὰ νοητῆς. Κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦτο μάλιστα ἡ νομικὴ ἀκυρότης ὑπάρχει παρὰ τὴν αἰτιώδη σχέσιν, ἧς ἀποτελεῖ τέρμα ἢ ἐπιψήφισις τοῦ νόμου τοῦ ποινὴν ἀναδρομικῶς ἐπιβάλλοντος. Ἦτοι τοῦ νοητοῦ ἢ ἀναγκαιότητος χωρεῖ παραλλήλως ἀλλ' ἀντιθέτως πρὸς τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ αἰσθητοῦ, ἡ δὲ διάκρισις ἀμφοτέρων εἶναι ὡς ἐκ τούτου καταφανής. Ἄλλὰ καὶ τῆς αὐτῆς κατευθύνσεως ἢ ἀκολουθήσεως οὐδέποτε θέλει ἄρει τὴν οὐσιώδη διαφορὰν ἀμφοτέρων. Ὡς πρὸς δὲ τὴν ἐξήγησιν τῆς γενέσεως καὶ προϊούσης διαμορφώσεως τοῦ δικαίου ὁ ἱστορικὸς ὕλισμός, ὡς ἀπόλυτος ὕλισμός, εἶναι ἀκατάλληλος, διότι τὸ δίκαιον οὐδέποτε διενεργεῖται διὰ καθαρῶν ὑλικῶν δυνάμεων, ἀλλὰ προαπαιτεῖ τὴν ὑπαρξιν συνειδήσεως καὶ ὅταν εἰσέτι ὁρίζει τὴν ἐπὶ πραγμάτων ἐξουσίαν, διότι ἀκριβῶς ὁρίζει τὴν ἐξουσίαν.

\* \* \*

Ἐὰν ὅμως ὁ λεγόμενος ἱστορικὸς ὕλισμός καὶ ἡ σχέσις τοῦ ἐνὸς ἀνθρώπου πρὸς τὴν κοινωνίαν δὲν ἀποτελοῦν ἀληθῆ προβλήματα διὰ τὸν ἱστορικὸν τοῦ δικαίου, ἄλλως ἔχει ὡς πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς ὑπαρξεως ἱστορικοῦ νόμου ὁρίζοντος ἐν ἀρχῇ τὰ μέσα, δηλαδή τὸν τρόπον καθ' ὃν ἐνεργεῖται τὸ γίνεσθαι καὶ τελικῶς τὸν σκοπὸν, τὸ νόημα δηλαδή τῆς ἱστορίας, ὅπότεν ἐξετάζεται καὶ τὸ πρόβλημα κατὰ πόσον τὸ νόημα τῆς ἱστορίας τὸ πραγματικὸν συμπίπτει μὲ τὸ πρέπον νόημα

τῆς ἱστορίας. Τὰ προβλήματα ταῦτα δὲν εἶναι εἰδικὰ τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου προβλήματα, ἀλλὰ προβλήματα τῆς ἱστορίας τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ, ἴσως προβλήματα τῆς ἱστορίας τοῦ κόσμου. Τοῦτο προτίστωσιν εἶνε ἀνάγκη νὰ γνωρίζῃ ὁ ἱστορικὸς τοῦ δικαίου καὶ νὰ περιορίζηται, χωρὶς νὰ θέλῃ ἀπὸ τὴν εἰδικὴν ἐκάστοτε περίπτωσιν νὰ ἐξάγῃ γενικὰ συμπεράσματα. Καὶ ὡς πρὸς τὰ μέσα περισσότερον ἴσως παντὸς ἄλλου γνωρίζει ὁ νομικὸς, ὅτι οἱ τρόποι καθ' οὓς εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιδιωχθῇ μιᾷ οἰασθῆποτε ἀρχῆς ἢ πραγματοποίησις, εἰς οὐδένα ὑπόκεινται ἀριθμητικὸν περιορισμὸν καὶ ὅτι αἱ πολυπλοκώτεραι συνθέσεις πραγματοποιοῦνται καθ' ἐκάστην. Βεβαίως κατὰ λογικὴν ἀνάγκην ἡ πολυτροπία τῆς ἀνθρωπίνης ἐνεργείας συλλαμβάνεται ὡς κινουμένη, ὅπως καὶ πράγματι κινεῖται, μεταξὺ τῶν ἄκρων ἀντιθέτων μορφῶν, ἀναλόγως τῆς ἀπόψεως ἀπὸ τῆς ὁποίας ἐξετάζεται. Ἡ κίνησις αὕτη ρυθμίζεται ἀναλόγως τῆς ἐξαντλήσεως τῆς δυναμικῆς ἀποδόσεως τῆς φυλῆς ἢ τῆς γενεᾶς διὰ τῆς Α ἢ τῆς Β μορφῆς, ἡ ὁποία ἐξαντλήσις ὁδηγεῖ κατ' ἀνάγκην εἰς τὴν ἀντίθεσιν καὶ τέλος εἰς σύνθεσιν ἀποτελοῦσαν μορφήν ἔχουσαν ἐπίσης ἀντίθετον ἑτερότητα καὶ οὕτω καθ' ἐξῆς. Ἄλλ' ἐπειδὴ ἀλληλοδιασταυροῦνται αἱ διαφορώταται τῶν ἀνθρώπων ἐνέργειαι, ἐπειδὴ πολλάκις αἱ ἀνθρώπιναι δυνάμεις ἐξαντλοῦνται, τὸ σχῆμα τοῦτο τείνει νὰ πραγματοποιηθῇ χωρὶς νὰ ὀλοκληροῦται ποτὲ εἰς αὐτὸ ἢ παγκόσμιος ἱστορία. Ὁ ἱστορικὸς τοῦ δικαίου πρέπει νὰ παρακολουθῇ τὸ δίκαιον ὡς ἐκάστοτε κινεῖται καὶ κινεῖ μεταξὺ τῶν ἄκρων ἀντιθέσεων. Ἄλλὰ πρέπει νὰ προφυλαχθῇ ἀπὸ τὸ εὐκόλον ὀλισθημα νὰ ἐκλάβῃ τὸ δίκαιον ἐξελισσόμενον καὶ ὑποκείμενον εἰς τὰς ἀνωμαλίας εἰς τὰς ὁποίας ὑπόκειται ὁ φυσικὸς ὄργανισμός. Λησμονεῖ τὴν συνείδησιν καὶ ἡ συνείδησις ἐδημιούργησε τὸ δίκαιον, διότι χωρὶς συνείδησιν αἱ ἀνθρώπιναι πράξεις δὲν θὰ ἐλάμβανον μορφήν δικαίου, διότι μόνον ἡ συνείδησις ἔχει ἀνάγκην μορφῆς καὶ δύναται νὰ διακρίνη μεταξὺ δικαίου καὶ ἀδίκου.

\*  
\* \*

Ἄλλ' ἡ τοιαύτη κίνησις τῆς ἀνθρωπίνης ἐνεργείας εἶνε τυχαία κατὰ τὸ τέλος; Εἶναι ἀπρεπὲς νὰ δοθῇ ἐκ τῶν προτέρων ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο, ὑφ' ὃ τελεῖ ἐκάστη πρᾶξις οἰουδήποτε ἀνθρώπου

καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς ὑπακοῆς εἰς τὸ δίκαιον δηλαδὴ αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἢ πολιτεία. Καὶ ὅμως ἐδόθη πολλάκις ἢ εὐκόλως διὰ τυχαίων παραδειγμάτων ὅπωςδῆποτε πιστοποιουμένη ἀπάντησις ὅτι πράγματι τυχαία εἶναι ἡ πορεία τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς ὡς συνόλου λαμβανομένης. Ἐξ ἄλλου ὅσον ἀπρεπὲς εἶναι νὰ λεχθῆ ἔκ τῶν προτέρων ὅτι τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος ἡ πορεία εἶνε τυχαία, τόσον ἀπρεπὲς εἶναι νὰ λεχθῆ ὅτι ἔχει ὀρθὸν νόημα ἢ διὰ μέσου τῶν αἰώνων κίνησις τοῦ πνεύματος, ὄχι λόγῳ πεποιθήσεως εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ πνεῦμα, ἀλλὰ διότι σκοπιμώτερον εἶναι νὰ λεχθῆ τοῦτο παρ' ἄλλο τι. Μόνον ἢ πεποιθήσις ἢ ὀλοκληρωτικῶς διακατέχουσα τὴν συνείδησιν εἶναι δυνατόν νὰ θέσῃ ὡς ἀρχήν, ὅτι τὸ πνεῦμα τῶν ἀνθρώπων, ὑπερτάτη ἐκδήλωσις τοῦ γνωστοῦ κόσμου, πορεύεται ἀδιακόπως καὶ ὅτι συνολικῶς ἢ ἀδιάκοπος αὕτη πορεία ἔχει νόημα ὅλον συμπληρούμενον.

Ὁ ἱστορικὸς τοῦ δικαίου πρέπει νὰ ἐκλέξῃ μεταξὺ τῆς ἀρνήσεως τοῦ τυχαίου, τῆς ἀποδοχῆς αὐτοῦ καὶ τῆς ἀπορίας. Ἡ ἀπορία εἶναι εἰλικρινῆς καὶ γενναία δήλωσις ἀδυναμίας νὰ συνεχισθῆ μέχρι τέλους ἢ ἀρξαμένη ἔρευνα. Καὶ ἂν εἶνε προτιμωτέρα ἢ ἀπορία τῆς ἐσφαλμένης ἐρεύνης, ἢ ὀρθῆ ἔρευνα ἢ ἀποκομίζουσα τὸ συμπέρασμα εἶναι προτιμωτέρα τῆς ἀδρανούς ἀπορίας, ἢ ὅποια εὐκόλως ἐκλαμβάνει τὴν ἀστιάθειαν τῆς ὑποκειμενικῆς γνώσεως, ὡς ἀστιάθειαν τῶν ἀντικειμένων αὐτῆς, συνάγουσα οὕτω τὴν θεωρίαν τῆς σχετικότητος. Ἡ δὲ ἀποδοχὴ τῆς σχετικότητος σημαίνει πάντοτε τὴν ἀποδοχὴν τῆς ἠθικῆς πτώσεως μιᾶς κοινωνίας, ἀλλὰ καὶ τὸ τέλος τοῦ κακοῦ, μόλις ἀποβῆ ἀντικείμενον ἀμφιβολίας ἢ ἀμφιβολία.

Ἡ ἀποδοχὴ τυχαίας ἀλληλοδιαδοχῆς ἐποχῶν ἐχουσῶν νοήματα λογικῶς ἀσύνδετα, ἐγκλείει ἐν αὐτῇ τὴν ἀπαρχὴν τοῦ τερματισμοῦ τῆς τοιαύτης τυχαίας περιπετείας. Ἡ συνείδησις, ἢ ὅποια εἶναι λογικὴ συνείδησις, ἀνθίσταται κατὰ τοῦ τυχαίου. Καὶ ὅπως ἀνθίσταται κατὰ τοῦ τυχαίου ἢ ἀτομικὴ συνείδησις οὕτως ἀνθίσταται κατὰ τοῦ τυχαίου καὶ ἡ ἀνωτάτη συνολικὴ συνείδησις, ἢ πολιτειακὴ συνείδησις τῆς ὁποίας ἡ βούλησις ἐκδηλοῦται διὰ τοῦ δικαίου. Ὡς ἐκ τούτου ὁ ἱστορικὸς τοῦ δικαίου κατ' ἀνάγκην θεωρεῖ τὸ δίκαιον ὡς ὑπερτάτην ἐκδήλωσιν τοῦ αἰωνίου ἀνθρωπίνου δράματος. Ἐὰν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς πρωτογόνου οἰκογενειακῆς ὀργανώσεως τῆς κοινωνίας μέχρι τῆς

σημερινῆς δημοκρατίας δὲν ὑπάρχει διαρκῶς αὐξουσα συνείδησις· διαρκῶς ἀποτελεσματικότερον ἀνθισταμένη κατὰ τοῦ τυχαίου καὶ συνεπῶς διαρκῶς μεγαλυτέρα ἐλευθερία αὐτὸ πλέον εἶναι τόσον προφανές ὥστε ἀποβαίνει ζήτημα καλῆς μόνον πίστεως τοῦ συζητητοῦ. Πάντως ὁ ἀληθὴς ἱστορικὸς τοῦ δικαίου δὲν εἶναι πρέπον ν' ἀπομονώνη τὰ ἱστορικὰ γεγονότα καὶ νὰ τὰ κρίνη ὡς εἴαν νὰ μὴν ὑπῆρχεν ἡ πολιτειακὴ ζωὴ πρὸ τῆς ἐποχῆς, τὴν ὁποίαν ἱστορεῖ, οὐδὲ νὰ πρόκειται νὰ ὑπάρξῃ μετὰ. Πρέπει ἐν τέλει κάθε χρονικὸς περιορισμὸς τῆς ἱστορικῆς θεωρίας νὰ αἴρηται διὰ νὰ καθίσταται δυνατὴ καὶ ἡ ἀπόλυτος κρίσις, ἡ σύγκρισις δηλαδὴ πρὸς τὸ σύνολον, ἡ ὁποία σύγκρισις ἔχει ὡς προϋπόθεσιν τὴν σύγκρισιν πρὸς τὰ προηγούμενα καὶ τὰ ἐνδεχομένως ἀκολουθήσαντα.

Ὡς ἐκ τούτου ὁ ἱστορικὸς τοῦ δικαίου ἀφ' οὗ εἰδικεύσει τὴν ἰδέαν τῆς πολιτείας καὶ τῶν θεσμῶν αὐτῆς κατὰ τὰς χρονικὰς αὐτῶν ἐκδηλώσεις πρέπει διὰ μέσου τῶν εἰδικῶν φαινομένων νὰ ἐπανέλθῃ καὶ πάλιν εἰς τὴν τελικὴν ἰδέαν τῆς πολιτείας δυνάμενος οὕτω νὰ γνωρίζῃ ὄχι τὴν σχετικὴν μόνον ἀλλὰ [καὶ τὴν ἀπόλυτον ὑπόστασιν ἐκάστης πολιτείας καὶ παντὸς θεσμοῦ, διότι ναί μὲν ἐκάστη πολιτεία ὡς τοιαύτη σχετικῶς μόνον ὑπάρχει ἀλλ' ἐν τῇ ἀναφορᾷ εἰς τὴν ἰδέαν τῆς πολιτείας ὑπάρχει ἀπολύτως.

Τοῦτο δὲν ἀποτελεῖ ταύτησιν τοῦ δέοντος πρὸς τὸ εἶναι, ἅτινα θεωρούμενα στατικῶς εἶνε διάφορα, ἀλλ' ἀναίρεσιν ἀμφοτέρων ἐπιτελουμένην διὰ τῆς ἐνεργείας, ὁπότεν ἡ πρᾶξις ὄχι μόνον ἐνεργεῖται, ἀλλὰ ἐνεργεῖται δεόντως. Καὶ ὁ ἱστορικὸς τοῦ δικαίου παρίσταται οὕτω θεωρὸς τῆς ἀενάου ἐναλλαγῆς θέσεως καὶ ἀντιθέσεως τοῦ κοινωνικοῦ ὄντος καὶ τοῦ νομικοῦ δέοντος, τὴν ἀναιρουμένην ἐν τῷ πολιτειακῷ γίνεσθαι. Εἰς τοῦτο ἔγκειται ἡ διαλεκτικὴ τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου, τῆς ὁποίας ὁ ρυθμὸς τείνει νὰ συντονίσθῃ πρὸς τὴν διαλεκτικὴν τῆς παγκοσμίου ἱστορίας.

\*  
\* \*

Ἀπέναντι ὅλων αὐτῶν τῶν προβλημάτων πῶς ἴσταται ὁ ἱστορικὸς τοῦ δικαίου; Ἡ ἐνέργεια καὶ καθορίζει καὶ καθορίζεται καὶ ἀποτελεῖ ἐκάστοτε συγκεκριμένην εἰδίκευσιν τοῦ ἰδίου τῆς νοήματος.

Οὕτω καὶ ἡ ἐνέργεια τοῦ ἱστορικοῦ τοῦ δικαίου δὲν ἀφορᾷ τὸ δίκαιον ἐν γένει, ἀλλὰ καθοριζομένη καὶ καθορίζουσα περιορίζεται εἰς συγκεκριμένα γεγονότα. Καὶ ἡ γενικὴ ἀρχὴ τῆς ἠθικῆς, σχετιζομένη μὲ τὴν εἰδικὴν ἐνέργειαν τοῦ ἱστορικοῦ καὶ εἰδικώτερον τοῦ ἱστορικοῦ τοῦ δικαίου, εἰδικεύεται, ἀποβαίνουσα ἠθικὴ τοῦ ἱστορικοῦ ἐν τέλει δὲ ἠθικὴ τοῦ ἱστορικοῦ τοῦ δικαίου. Ἐκ τούτου δὲν ἔπεται ποσῶς ὅτι πρόκειται διάφορος ἠθικὴ. Ἡ σχέσις τοῦ εἰδικοῦ πρὸς τὸ γενικὸν δὲν εἶνε σχέσις διαφορᾶς, ἀφ' οὗ ἔμπεριέχεται ποσοτικῶς καὶ ποιοτικῶς τὸ εἶδος εἰς τὸ γένος, ἀφ' οὗ ἡ ἠθικότης τοῦ ἱστορικοῦ τοῦ δικαίου ὑπάρχει διότι ἀναφέρεται εἰς τὸ ἠθικὸν ἐν γένει. Διὰ τοῦτο δέον εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ν' ἀποκλεισθῇ τὸ ἐνδεχόμενον ἠθικῆς ἀντινομίας μεταξὺ τῆς ἠθικῆς ἐν γένει καὶ τῆς ἠθικῆς τοῦ ἱστορικοῦ τοῦ δικαίου ἀφ' ἑτέρου. Ἡ ἔννοια τῆς ἀντινομίας προϋποθέτει τὴν ἔννοιαν τοῦ νόμου, τὴν ὁποίαν ὁμως ἀναιρεῖ, καὶ ὅπου δὲν ὑπάρχει νόμος ὑπάρχει ἀνομία. Ἡθικὴ ἀντινομία δὲν ὑπάρχει. Ἄρα πρόκειται μόνον περὶ μετονομασίας τῆς ἠθικῆς παρανομίας εἰς ἠθικὴν ἀντινομίαν. Τοῦτο ἀποδεικνύει τὸν σεβασμόν, τὸν ὅποιον ἐν τέλει συναισθάνεται καὶ ἡ πλέον ἀνήθικος συνείδησις ὡς πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς ἠθικῆς, προσπαθοῦσα διὰ τοῦ κατασκευάσματος αὐτοῦ νὰ στεγασθῇ καὶ πάλιν ὑπὸ τὴν σκεπὴν τῆς ἠθικῆς. Πάντως ὁ ἱστορικὸς τοῦ δικαίου δὲν πρέπει νὰ λησμονῇ οὐδὲ εἰς τὴν ἐλαχίστην αὐτοῦ ἱστορικὴν ἐνέργειαν, ὅτι τὸ δίκαιον εἶναι τὸ κορυφωμα τοῦ ἀγῶνος τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἀπελευθέρωσιν ἀπὸ κάθε τι τυχαῖον. Ὁ ἀγὼν αὐτὸς εἶναι πρωτίστως ἀγὼν κατὰ τοῦ τόπου καὶ τοῦ χρόνου, ἡ σημασία τῶν ὁποίων σμικρύνεται διὰ τῆς λειτουργίας τοῦ δικαιώματος τοῦ καθορίζοντος τὰς πρὸς τὰ πράγματα καὶ τὰ πρόσωπα σχέσεις κατὰ τρόπον τοιοῦτον, ὥστε ὄχι μόνον ἡ γενομένη ἐργασία νὰ ἐξασφαλίζεται, ἀλλὰ καὶ νὰ διευκολύνεται καθ' ἑκάστην ἡ νέα δημιουργία. Ὄταν ὁ ἱστορικὸς συναισθανθῇ ὅλον τὸ βᾶρος τῆς ἐργασίας ταύτης, εἴτε προσπαθῇ νὰ ἐξιστορίσῃ τὸ ἔργον ὀλοκλήρου πολιτείας, εἴτε ζητῇ νὰ ἐκτιμήσῃ τὰς πράξεις τῆς μικροτέρας καὶ πλέον ἀσημάντου κοινότητος, θὰ ἐκτελέσῃ τὸ ἱστορικὸν αὐτοῦ καθῆκον μετὰ τῆς ἰδίας ἀκριβείας καὶ μετὰ τοῦ ἰδίου σεβασμοῦ, δυνάμενος οὕτω νὰ γεννήσῃ πάντοτε τὸν ἐνθουσιασμόν, ὅτι ὁποιαδήποτε καὶ ἂν εἶναι ἡ θέσις ἑνὸς ἑκάστου, ἔχει ὁ καθεὶς νὰ ἐκπληρώσῃ καθῆκον ἐξ ἴσου ὑψηλόν.

\*  
\* \*

Ἡ ἱστορία τοῦ δικαίου παρέχει ὠφελείας ἢ βλάβει; τὸ ἐρώτημα τοῦτο δὲν ἐπιδέχεται ἀπάντησιν, διότι ἐκ τῆς ἱστορικῆς ἐρεύνης τοῦ δικαίου ἐνδεχόμενον εἶναι καὶ βλάβη καὶ ὠφέλεια νὰ προκύψῃ. Ἡ ἐπιστήμη ὡς ἐνεργεία τοῦ συνειδότος τοῦ μέσῳ τῶν κατηγοριῶν αἰτουμένου τὴν γνῶσιν τοῦ ἀντικειμένου, ἐφ' ὅσον γινώσκει τοῦτο πληροῖ ὅ,τι ἔδει νὰ πληρώσῃ. Ἄλλη ἀπαίτησις ἀπευθυνομένη πρὸς τὴν ἐπιστήμην ἐπιτελεῖ βίαν καὶ δέον ὡς ἀπαράδεκτος ν' ἀποκρουσθῇ.

Διὰ τοῦτο ἡ ἱστορία τοῦ δικαίου ἐφ' ὅσον ὀρθῶς ἱστορεῖ τὸ δίκαιον εἶναι ὠφέλιμος καὶ ἐφ' ὅσον ἱστοροῦσα τοῦτο σφάλλει, βλάβει.

Ὅπως τὸ συνειδὸς γινώσκον ἑαυτὸ καθίσταται μᾶλλον ἐλεύθερον, οὕτω καὶ ἡ κοινωνία γινώσκουσα ἑαυτὴν καθίσταται μᾶλλον ἐλευθέρα. Ἡ αὐτογνωσία ἡ κοινωνικὴ ἐπιτελεῖται κατ' ἐξοχὴν ἐν τῷ δικαίῳ. Διὰ τοῦτο τὸ δίκαιον ἀποτελεῖ καὶ ὀρίζει ὡς ἐκ τούτου τὴν ἐλευθερίαν ἐκάστης κοινωνίας.

Διὰ τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου κτᾶται ἡ συνείδησις τοῦ δικαίου ὡς συνεχοῦς ἐνεργείας ἀποληγούσης εἰς τὸ σήμερον ἰσχύον σύστημα τοῦ δικαίου. Καὶ τοιουτοτρόπως ἡ ἱστορία τοῦ δικαίου ἀποβαίνει προϋπόθεσις τῆς γνώσεως τοῦ ἰσχύοντος δικαίου καὶ τῆς ἐσωτερικῆς του συνοχῆς. Διότι καὶ ἡ ἐσωτέρα συνοχὴ τοῦ δικαίου εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἱστορικῆς αὐτοῦ ὑποστάσεως. Ἡ γνῶσις δηλαδή τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου ἀποβαίνει προϋπόθεσις τῆς πλήρους αὐτογνωσίας τοῦ πολιτειακοῦ συνειδότος, τοῦ συνειδότος δηλαδή ὅπερ ἔχει ὡς προϋπόθεσιν ὁ λόγος ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἡ πολιτεία διέπεται καὶ πρὸς τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ τείνῃ καὶ τὸ ἀτομικὸν συνειδὸς.

Βιβλιογραφία: *Hegel*, Logik I,II, τοῦ ἰδίου, Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte, τοῦ ἰδίου, Grundlinien der Philosophie des Rechts. *A. Lasson*, System der Rechtsphilosophie, *F. Berolzheimer*, System der Rechts=und Wirtschaftsphilosophie, *J. Kohler*, Lehrbuch der Rechtsphilosophie, *J. Binder*, Philosophie des Rechts, *G. Simmel*, Die Probleme der Geschichtsphilosophie, *H. Rickert*, Die Probleme der Gechichtsphilosophie, *C. Tsatsos* Der Begriff des positiven Rechts, *I. Θεοδωρακοπούλου*, Αἱ ἀρχαὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας, *Themistokles Tsatsos*, Der Begriff des Eigentumsrechtes.